

De sociala kartläggarna och hemlöshetsfrågan

HANS SWÄRD

I beskrivningar av svensk välfärd under de senaste hundra åren finns det skäl att uppmärksamma hemlöshetsfrågan. I folkhemsbygget blev hemmet en symbol för det goda livet, och de hemlösas situation har ofta ansetts kunna tydliggöra luckor i välfärdens utveckling. I artikeln ges exempel på hur svensk hemlöshet har beskrivits på fattig- respektive välfärdssamhällets tid.

Den sociala frågan var ett återkommande tema i 1800-talets samhällsdebatt i flertalet europeiska länder. Då framträdde också en rad engagerade undersökare, de sociala kartläggarna, vilka ville undersöka och beskriva de sociala problemen (Bosanquet 1895, Geijerstam 1973, Beronius 1994, Wisselgren 2000). Kartläggarna har fått en rad efterföljare, och vi kan urskilja en kartläggningstradition under 1900-talet.

I artikeln undersöks hur de sociala kartläggarna på fattig- respektive välfärdssamhällets tid beskrivit och rapporterat om sin tids sociala problem. Beskrivningen illustreras med hemlöshetsfrågan. Vad är det undersökarna rapporterat om? Hur har man rapporterat? Vilka teman behandla-

des? Vilken syn hade kartläggarna på hemlöshetens uttryck? Hur motiverades undersökningarna? Vilket perspektiv utgick de från? Kan vi av kartläggningarna utläsa något om de sociala problemens historia? Och till slut: Vilken bild får en nutida betraktare av tidigare perioders hemlöshet, genom att studera några av dessa kartläggningar?

Bakgrund och tillvägagångssätt

De husvillas situation var en av de frågor som Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA) ägnade uppmärksamhet. Förbundet lämnade bidrag till undersökningar av härbärgen, logihus för husvilla o.s.v. och krävde förbättringar för gästerna. Frågan behandlades t.ex. i *Social Tidskrift* under

Hans Swärd är professor i socialt arbete vid Socialhögskolan, Lunds universitet.

åren 1901 - 1917.¹ Bostadsnöden var knappast någon ny fråga när CSA bildades (Hirdman 1990, Thörn 1997). Under senare delen av 1800-talet började både religiösa organisationer, t.ex. Frälsningsarmén, och privatpersoner att öppna härbärgen, logi-hus och asylor för husvilla. Trots välfärds-politiken har hemlöshetsfrågan inte heller senare under 1900-talet försvunnit från samhällets dagordning. Den har i stället ständigt på nytt aktualiserats och engagerat frivilligorganisationer, kommun, stat och sociala kartläggare.

De sociala kartläggarna var samhällsen-gagerade personer. Inom filantropin före-kom det t.ex. en riktning som hade som mål att studera och utreda sociala problem. En av de mer kända undersökarna är choklad-miljonären Seebohm Rowntree (1902), som vid förra sekelskiftet påbörjade en serie stu-dier av fattigdomen genom att studera arbe-tarklassens villkor i hemstaden York. Andra exempel är Gustaf af Geijerstam som 1894 undersökte fattigdomen hos den arbetande befolkningen i Stockholm och Hjalmar Wallqvist som beskrev bostadsförhållan-dena för de mindre bemedlade i Göteborg 1889. Kartläggarna framträdde innan vi hade en utbyggd statlig utredningsverksam-het och socialvetenskaplig forskning. De var

oberoende av myndigheterna, och de var i regel noga med trovärdigheten. Den statliga och lokala utredningsverksamheten och den socialvetenskapliga forskningen har senare i stor utsträckning övertagit kartläg-garnas roll. Men det finns organisationer och personer som fortsatt att bedriva social kartläggning i den mer ursprungliga andan. I Sverige har t.ex. Folksam sociala råd bidragit till kartläggningar av olika problem eller problemgrupper, t.ex. de hemlösa (t.ex. Inghe & Inghe 1970). Arbe-tarrörelsens socialpolitiska aktionsgrupp har gjort flera undersökningar i Malmö och gett ut skrifter (t.ex. 1989, 1990), och kretsen runt *Pockettidningen R* gjorde flera undersökningar och reportage om hemlösa under bl.a. 1960- och 1970-talen.² Också författare och journalister har tidvis gjort mer omfattande och genomträngande skild-ringar som är att likna vid sociala under-sökningar.³ De sociala kartläggarna har önskat uppmärksamma ett socialt problem eller åstadkomma förbättringar för olika grupper. De har också önskat belysa frågor som de anser att samhället inte tillräckligt uppmärksammat eller gjort det utifrån ett annorlunda perspektiv.

1 Tidskriften gavs ut av Gerhard Halfred von Koch som var en av de ledande företrädarna för CSA och tidskriften stod förbundet nära. Ett exempel är när G. H. von Koch själv rappor-terade från ett besök på en asyl i Stockholm: »Uppsök t.ex. Barnasylen vid Åsögatan. Redan i tamburen möter ni en husvill mor med fyra små trasiga barn, som bedja om tak öfver huf-vudet« *Social Tidskrift* 1902, nr 8 s. 289, Jfr Lagerstedt (1900).

2 *Pockettidningen R* (1974) »'Ursäkta det fattas en spänn...' Om förnedring och värdighet bland hemlösa i Stockholm« (4) 4. *Pockettidningen R* (1975) »Själafiske. Om Jesus i vårdsvängen« . Skoglund, Lotta (1975) »Statsbidrag och gott samvete åt soldaterna - soppa, tvål och frälsning åt de fattiga«, *Pockettidningen R* (5) 2:60-69.

3 Eriksson 1961, Jersild 1973, Kjellgren 1932, Hagelin 1977, Jakobsson 1989, Karlsson 1901, Lindhagen 1901, Lindström 1961, Lundberg 1958, Lundgren 1927, Nydahl 1964, *Stock-holms Dagblad* 1922, Sundberg 1911, Thulin 1919/20.

Fyra undersökningar har valts från två perioder under de senaste hundra åren. Två av undersökningarna kommer från det gamla fattigvårdssamhället⁴ och två från välfärdssamhällets tid. De valda undersökningarna är gjorda på ett någorlunda likartat sätt och behandlar till synes samma grupper, huvudsakligen personer som bor på härbärgen eller ungarlshotell i Stockholm. Genom valet av likartade undersökningar blir det lättare att kontrollera att det är ungefär samma företeelse då och nu som kartläggarna undersöker. Hemlöshetsbegreppet kan nämligen inte avgränsas på ett väldefinierat sätt över tid. Det användes inte av undersökarna 1897 och 1912. I stället användes begreppet husvill. Det är oklart vad som avses både med begreppen husvill, hemlös och bostadslös (Sahlin 1992). Det har under hela 1900-talet förekommit en kamp om vilket innehåll som skall läggas i dessa ord. För vår analys skulle det vara orimligt att arbeta med de vida hemlöshetsdefinitioner som används av myndigheterna i dag och tillämpa dem på tidigare perioders hemlöshet. Storstädernas härbärgesgäster utgör en begränsad del av hemlöshetsproblemet i dag, enligt myndigheternas officiella definitioner. Andra räknas också hit, t.ex. kvinnor som bor tillfälligt i kvinnojourernas lägenheter, personer som är intagna på olika behandlingsinstitutioner och som saknar lägenhet vid utskrivningen eller de som i vissa fall bor hos anhöriga eller bekanta. Förmodligen var det uteliggarna och härbärgenas, asylernas och logihusens gäster

4 Tiden innan 1918-års fattigvårdslag och de första ansatserna till en generell socialpolitik.

som de sociala kartläggarna betraktade som husvill i Stockholm åren kring 1900. I denna begränsade betydelse används även hemlöshetsbegreppet i den här artikeln. De studerade undersökningarna ger inte någon heltäckande eller rättvisande bild. De utgör också ett litet underlag och anlägger ett visst perspektiv. De är präglade av undersökarnas intressen och syn på verkligheten. De har inte gjorts med någon regelbundenhet eller större systematik, och det är metodologiskt vanskligt att jämföra resultaten och dra några slutsatser om hemlöshetens utveckling och variationer. Men de kan berätta något om undersökarnas syn på problemen. Dessutom kan vi studera hur de hemlösa beskrivs, hur kartläggarna ser på orsakerna till problemen och hur undersökningsintresset motiveras.

Utgångspunkten är tentativ, d.v.s. ett försök att översiktligt behandla en lång tidsperiod utan att gå till grunden med flera av de teoretiska och metodologiska problem som en sådan ansats väcker. Syftet är snarare att peka på flera olika forskningsproblem utan att fördjupa analysen av några få. Ett sådant problem gäller vad hemlösheten är för typ av företeelse och vilket innehåll som lagts i begreppet under olika tidsperioder. För att reda ut frågan mer grundligt hade det behövts en analys av t.ex. de kulturella idealen vid olika tidsperioder, hur normalboendet har sett ut, hur bostaden använts och inte minst hur gränslandet mellan de bofasta och de bostadslösa liv sett ut. Eftersom de ofta undersökt livet på härbärgen, har våra undersökare rört sig i detta gränsland.

Ett annat problem är hur man skall behandla frågan om förändring. Under

den tidsperiod som behandlas har det skett stora omvälvningar av samhället. Lufferi och lösdriveri har försvunnit och med dem delar av det gamla fattigvårdssamhällets institutionssystem. Folkhemstanken, efterkrigstidens bostadspolitik och miljonprogrammet har i grunden förändrat tänkandet om rätten att ha en bostad och synen på dem som inte har någon. Det bör också ha förändrat synen på de hemlösa – något som jag kommer att diskutera, även om mitt material inte tillåter några långtgående slutsatser.

En tredje fråga gäller vilket värde man kan tillmäta undersökningsresultat från engagerade utredare som ville påverka och få förändringar till stånd. Vad är det för verklighet de speglar? Förmår de tränga bortom de myter och ideologiska föreställningar som ofta omger de utsatta? Jag kommer att peka på andra möjliga perspektiv än kartläggarnas, utan att gå på djupet med den kritik som framfördes mot alla undersökningarna.

Det finns få studier om hemlöshetens historia och framför allt härbärgeshistoria. Amerikanska studier, t.ex. Bahr (1973), Barak (1991), Hoch (1989) och Hopper (1990, 1991, 1992), aktualiserar emellertid en rad källkritiska och metodologiska problem, t.ex. svårigheterna att avgränsa och ge ett innehåll i hemlöshetsbegreppet och svårigheten att hitta källmaterial som kan belysa de hemlösas egna uppfattningar. Risken att forskarna tolkar in nutida synsätt på tidigare epokers härbärgeshistoria tydliggörs också. Även i Sverige finns det få studier, i regel utan djuplodande metodologiska reflektioner (jfr. Hagelin 1977, Franér, Hansson & Ågren 1988, Inghe 1962). Inger

Ström-Billings *Ungkarlshotell* (1991), som behandlar framför allt ungtkarlshotellens historia med internationella utblickar, är dock värd att framhålla. Även idéhistorikern Kerstin Thörn behandlar frågan om husvillan och härbärgen under perioden 1889-1929, och hon belyser både kommunala och filantropiska initiativ.

Fyra undersökningar och dess kartläggare

Den första undersökningen är Knut Tengdahls *Material till bedömning af Hamnarbetarnes i Stockholm lefnadsförhållanden* från 1897. Tengdahl var murare, journalist och ordförande i hamnarbetarnas fackförening när undersökningen genomfördes. Med sin arbetarklassbakgrund skiljer han sig från de medelklassorienterade sociala kartläggare som stod för tidens sociala undersökningar. Han var socialdemokrat och blev senare ledamot av Stockholms stadsfullmäktige och riksdagen.

Hamnarbetarna var enligt Tengdahl en stor yrkesgrupp vars situation var helt okänd för den stora allmänheten. Under undersökningens gång upptäckte Tengdahl att uppskattningsvis en femtedel av de hamnarbetare som 1895 var medlemmar i Hamnarbetarfackföreningen hade uppgett adresser till härbärgen och logihus. Det fanns också en del hamnarbetare som var uteliggare under sommarsäsongen. Tengdahl beslöt därför att även undersöka boendesituationen för de ogifta hamnarbetare som bodde på härbärgen. Undersökningen gjordes innan 1900-talets stora sociala omdaningsprojekt av samhäl-

let hade kommit igång, men illustrerar ett viktigt skede i den utveckling som har betecknats som den stora inventeringens eller kartläggningarnas tid. Den stöddes ekonomiskt av Lorénska stiftelsen som lämnade bidrag till en rad undersökningar och medverkade till socialvetenskapens födelse (Wisselgren 2000).⁵ Stiftelsen hade som uppgift att bidra till utredandet av den sociala frågan och att sprida kännedom om socialvetenskaperna. Stiftelsen lades ner åren innan CSA bildades, men arvet av den fördes vidare av bl.a. CSA och det senare bildade Socialvetenskapliga Institutet som under Gösta Bagges ledning fick medel från Rockefeller Memorial.

Den andra undersökningen, från 1912, är en medborgarundersökning – 1912-års män. Murarförmannen Fahlberg tog initiativet. Han samlade en tolvmannagrupp bestående av samhällsintresserade män, som representerade olika samhällsklasser och skilda yrken. Undersökarna ville beskriva situationen på de ungarshotell och natthärbärgen som hade vuxit upp för att mildra den värsta bostadsnöden. I samhällsdebatten hävdades att privata intressen slog mynt av situationen, att de utnyttjade de husvillan och lät dem bo

5 Lorénska stiftelsen etablerades 1885 i Stockholm. Stiftelsen möjliggjordes genom ett testamente av en ung rik samhällsintresserad man som ville bidra med kunskap för lösandet av den sociala frågan och bidra till att en socialvetenskaplig forskning etablerades här i landet. Stiftelsen gav ut en skriftserie där undersökningsresultaten publicerades. Stiftelsen verkade i 15 år och upphörde strax efter sekelskiftet 1900. Idéhistorikern Per Wisselgren (2000) har gjort en beskrivning av stiftelsen.

under odrägliga förhållanden. Initiativtagarna till aktionen ville också påverka den allmänna opinionen och förmå samhället att förbättra förhållandena. Flera av 1912 års undersökare stod CSA nära, och undersökningen publicerades i *Social Tidsskrift*. Undersökningen illustrerar ett annat skede, nämligen CSA:s bidrag till sociala undersökningar som skulle skapa underlag för politiska reformer. Fram till socialdemokratins maktövertagande på 1930-talet hade CSA en central roll som pådrivare och väckarklocka i sociala frågor.

Den tredje undersökningen genomfördes av professor Gunnar Inghe och hans maka socionom Maj-Britt Inghe: *Den ofärdiga välfärden* (1967). Boken bygger på en studie som Folksam 1965 hade anslagit medel till kallad »Den tysta nöden«. Syftet var att ge en översikt av problem och problemgrupper i det svenska välfärdssamhället.⁶ I ett avsnitt behandlar paret Inghe de hemlösa i Stockholm, Göteborg och Malmö. Gunnar Inghe hade under närmare 20 år varit socialläkare i Stockholm och nyligen blivit professor i socialmedicin vid Karolinska institutet. Som socialläkare hade han kommit i kontakt med fattiga och hemlösa och bl.a. studerat klienter på ungarshotellen i Stockholm (Inghe 1962).

Den fjärde undersökningen genomfördes år 1987, 20 år efter makarna Inghes studie. Det var en återupprepning av Inghes 1960-talsinventering av brister i välfärden. Återigen gav Folksam uppdraget till den Socialmedicinska institutionen vid

6 Vid denna tid kom flera fattigdomsrapporter t.ex. Michael Harringtons bok *The other America. Poverty in the United States* (1962).

Karolinska institutet. Arbetet utfördes av professor Leif Svanström tillsammans med journalisten Leif Stenberg och sekreteraren för Folksams sociala och vetenskapliga råd Stigh Åhs. Undersökarna började med att granska de hemlösas och uteliggarnas situation. Boken *Uteliggarna i välfärdssamhället* kom ut 1989, och det är den första i en serie skrifter där utsatta grupper i välfärdssamhället följs upp. Boken citerades i pressen. Det fanns en oro för utvecklingen, och resultaten togs också upp i riksdagsmotioner (Lapidus & Lundborg 1989).

Undersökningsmetoderna

Enligt dagens vetenskapliga kriterier kämpar alla fyra undersökningarna med stora metodproblem, och det är inte klart vilket underlag som finns för en del slutsatser. Det är kanske orättvist att bedöma dem så, men faktum är att undersökarna eller uppdragsgivarna tycks ha oroat sig för trovärdigheten. Lorénska stiftelsens företrädare var noggranna med kvalitén på de undersökningar man bekostade. 1912 års män bemödade sig om att göra undersökningen så trovärdig som möjligt, genom att engagera 12 olika undersökare. Folksams sociala råd, som tog initiativet till de båda senare undersökningarna, hade säkert samma syfte genom att man knöt undersökningarna till forskarmiljön på Karolinska institutet. Alla undersökningarna befinner sig någonstans mellan vetenskap, ideologi och journalistik.

Tengdahl använder sig av statistik från hamnarbetarnas fackförening, där han var ordförande, och de uppgifter som medlemmarna lämnat om sina bostadsförhål-

landen. Dessutom gjorde han besök på de härbärgen, hotell och logihus som nyttjades av de hemlösa hamnarbetarna. Besöken gjordes bl.a. på kvällstid, och med hjälp av en velocipedlykta tog Tengdahl sig fram i logierna som i allmänhet saknade elektriskt ljus. Han förefaller vara bekymrad över hur han skall återge sina synintryck, såvida det inte är fråga om ett journalistiskt grepp:

Hur t.ex. beskriva denna luft, som kommer en att redan efter ett par minuters vistelse i ett rum känna kväljningar? Huru i bild återge denna halftumstjocka golfsmuts, som ligger i månader, kanske år, som en matta öfver hela rummet?...Huru kunna skildra så, att det griper ända in i hjärtrötterna, detta jämnstrukna elände, som här frodas, den försumpningens och förkommenhetens anda, som hvilat tung öfver dessa nästen och som slår emot en med den tjocka gasofyllda, kvävande luften?

Förutom att beskriva dem gör han också teckningar av sovsalarnas planlösningar. Även »1912 års män« besökte logierna i Stockholm. Till sin upplägning är undersökningen därför ganska lik Tengdahls studie. 1912 är det dock fler undersökare. De är lätt utklädda och försöker att så långt som möjligt inte avslöja sin rätta identitet. De lämnar dock inte medvetet falska uppgifter.

Klädda i vanliga arbetskläder och med ansikte och händer lätt sotade för att göra ett tillbörligt intryck, gingo vi i grupper på två till fyra upp på de ifrågavarande ställena och frågade som andra logerare efter lediga sängplatser!.../ För att förstå livet i ett dylikt näste får man dock ej göra ett hastigt besök i

sina snygga kläder. Nej, man bör vara klädd som en buse, veta att man av alla betraktas som en dylik och infinna sig med tanken att möjligen tillbringa sin natt härstädes (Alfvén 1913 s. 97).

Tolv härbärgen och asylor beskrivs. Härbärgena besöktes vid skilda tidpunkter och på olika veckodagar av olika grupper besökare. Att undersökarna med sina skilda erfarenheter och olika ekonomiska och sociala positioner i samhället kunde komma till samma resultat i sina bedömningar, tolkningar av problemens orsaker och förslag till åtgärder ökade enligt initiativtagarna resultatens trovärdighet. Sammanlagt skrev undersökarna ett 30-tal rapporter från sina fältbesök under tre vintermånader. Varje härbärke besöktes två till fem gånger.

Sanningsanspråken i beskrivningarna grundas på att berättarna varit i direkt kontakt med de miljöer de skildrar. De har delat uteliggarnas usla natthärbärke, de har kommit i kontakt med lössen, odören och urinstanken. Undersökarna kommer på detta sätt nära sina objekt, och en dramatik är inbyggd i beskrivningarna.

Makarna Inghe bygger sina beskrivningar på hemlöshetsstatistik från landets tre största städer, kommunala utredningar om hemlösa och uteliggare, socialmedicinska beskrivningar av de hemlösa, på tidningsartiklar och rapporter som socialarbetare skrivit om sin uppsökande verksamhet. De statistiska beräkningarna bygger på antalet härbärgesplatser och genomströmningen på härbärgen; det är just härbärgesklienterna som står i förgrunden. Material redovisas också från Gunnar Inghes tidigare studier av fattiga och hemlösa (se t. ex. Inghe 1960,

1962). I framställningen finns också ett bildmaterial som skildrar uteliggare och som återger en interiör från ett härbärke. Undersökarna var själva förvånade över det stora antalet hemlösa som identifierades.

Stenberg m.fl. använder »miljöstudier och intervjuer med hemlösa och uteliggare samt med människor som arbetar i deras närhet - närmast eländet« (Stenberg m. fl. 1989, s. 15). Även i denna undersökning är det härbärges- och uteliggarmiljöer som ställs i centrum. Författarna har 1960-talet och makarna Inghes studier som referenspunkt.

I boken blandas reportage, intervjuer och foton på hemlösa. Det finns också utdrag ur forskningsrapporter från 1960- och 1970-talet. Två intervjuer med uteliggare och en med en hemlös kvinna presenteras. Dessutom redovisas intervjuer med hemlöshetsexperter och reportage om några av de organisationer i Stockholm som arbetar med hemlösa. På 1970-talet trodde många att hemlösheten höll på att försvinna på grund av överskottet på lägenheter. Därför lades härbärgen och ungarshotell ner. På 1980-talet syntes det som om hemlösheten åter höll på att öka.

Fattig- och välfärdssamhällets undersökningar

De presenterade undersökningarna representerar två historiska perioder med helt olika samhällsförhållanden och sociala förutsättningar.

De tidiga undersökningarna representerar en tidsperiod då välfärdssamhället inte var utbyggt. Fortfarande gällde 1871 års fattigvårdsförordning, som saknade

Fattigvårdssamhället	Välfärdssamhället
<i>Hamnarbetarnas situation-1897 1912-års män – 1912</i>	<i>Den ofärdiga välfärden - 1967 Uteliggarna i välfärdssamhället – 1987</i>

besvär rätt och byggde på uråldriga fattigvårdstekniker som avskräckte stora grupper från att söka hjälp. Rätten till understöd var oklar, och stora grupper fattiga kunde inte göra anspråk på hjälp från samhällets sida. Det fanns ingen organiserad bostadspolitik och ingen socialpolitik över huvud taget; därför används begreppet fattigvårdssamhället. Först 1913 beslutade riksdagen om en allmän pensionsförsäkring, världens första universella socialförsäkring (se vidare Edebalks artikel i detta nummer). Vid denna tid bodde 70 procent av befolkningen på den egentliga landsbygden. I dag är förhållandena närmast omvända. En stor bostadsnöd fanns också på landsbygden, medan härbärgen, sociala undersökare och de sociala tidskrifterna var typiskt urbana företeelser. Enligt vissa beräkningar saknade omkring en femtedel av landsbygdens hushåll i Norden ett hem vid förra sekelskiftet, med den innebörd vi i dag lägger i begreppet (Svärd 1998).

Under den andra perioden är välfärdssamhället välutvecklat. Från 1930-talet och framåt skedde en satsning på selsättningspolitik, bostadspolitik o.s.v. och politiken gjordes universell. Enligt folkhemstanken skulle även avvikande grupper integreras i samhället. Utvecklingen illustrerar drag i den skandinaviska traditionen som ibland kallats »den socialdemokratiska välfärdsregimen«, där staten har haft en stark ställning som integrerande kraft i samhället, både politiskt och socialt.

Detta har bl.a. kommit till uttryck i stark tillit till, och folklig uppbackning av, offentliga lösningar på olika problem. Frivillighet betraktades med viss skepsis, även om det 1987 enligt kartläggarna höll på att ske en omsvängning. Genom »miljonprogrammet« 1965-1975 lyckades samhället bemästra bostadsbrist och trångboddhet. Man lyckades också i början av 1970-talet nå en rimlig kostnadsnivå på lägenheterna. Många åtgärder vidtogs för samhällets mest utslagna, även om man på 1980-talet talade om nedskärningar i den sociala sektorn.

Tre teman

Tre teman i de fyra studierna skall lyftas fram. Det första rör hemlöshetens uttryck, härbärgesmiljöerna och hur livet för de hemlösa gestaltade sig. I de tidiga undersökningarna var huvudsyftet att beskriva härbärgenas fysiska miljöer. Nästa tema avser klientsynen, d.v.s. hur de hemlösa härbärgesklienterna beskrivs och vilka orsaker som lyfts fram till att människor blir hemlösa eller inte kan ta sig ur sin utsatta situation. Det tredje temat fokuserar på hur undersökningsintresset motiverats i de fyra undersökningarna.

Synen på hemlöshetens uttryck

Undersökningarna ger en negativ bild av de hemlösas tillvaro och livet på härbärgena.

Det är hårt och omänskligt. Undersökarna beskriver knappast några stolta, frihetsälskande personer. De förmedlar närmast en fattigdomens diskurs. Framför allt är härbärgena och uteliggarnas situation skrämmande:

Och dock vill jag våga på försöket att föra läsaren omkring i dessa pauperismens – ofta själfallet äfven brottets och prostitutionens – nästen, dit aldrig en solstråle tränger ned genom de mörka gränderna och där oräkneliga mängder af ohyra (samt ofta äfven råttor) slåss med i många fall förkomna människor om ett i hvad fall som helst alltför trångt utrymme... (Tengdahl 1897 s. 78).

Liknande snuskluft som i det förra rummet, samma temperatur och likadant källarutseende med det välvda taket, där limfärgen faller av i stora flagor. På den smutsbruna färgen där nedom syns en mängd intorkade snusloskor; logerarna ha här tydligen för sed att nattetid sända spottsalvorna på måfå ut i mörkret. Golvet är betäckt (även under sängarna) av ett tjockt smutslager, på vilket gästerna kunna spotta, kråkas och urinera, utan att det just skadar utseendet (Alfvén 1913 s. 99).

Vandringen mellan härbärgen, finkor och parkbänkar avbryts endast av, med hänsyn till tillståndet, alltför sällan återkommande vårdperioder. T-spritmissbruket blir en daglig och permanent företeelse och olycksfall av olika typer tillstöter. Omvärlden blir alltmer utsuddad, kompisen på bänken eller i tältet blir all miljö och allt personligt stöd som finns kvar. Verkan av anstaltsvård varar kanske ett par veckor... (Inghe & Inghe 1970, s. 261).

1988 kan vi se att de hemlösa återigen är glömda och att de fortfarande lever under omänskliga villkor. De har inte minskat i antal, många tecken tyder tvärtom på att de blir fler och fler. De har blivit yngre. I mycket kan vi se att de hemlösa har det likadant eller sämre än på 60-talet. Om den övriga offentliga sektorn fått vidkännas osthyvel har man här gått fram med våghyvel. Under 80-talet har man stängt i det närmaste alla ungarshotell. Ungkarshotellen var under all kritik och tanken var att de skulle ersättas av människovärdigare bostäder. Av det blev intet, i varje fall inte tillräckligt (Stenberg m.fl. 1989, s. 14-15).

När man läser de fyra undersökningarna, slås man av likheterna i undersökarnas beskrivningar. Det tycks som om inte mycket har förändrats de senaste hundra åren. Härbergssystemet 1897 tycks inte vara olikt det härbergssystem som fanns 1967 eller 1987. Stenberg m.fl. talar om »masslogement« och att sjuka måste sova på golven. Visserligen har av allt att döma den hygieniska standarden blivit bättre, och verksamheten är sannolikt bättre reglerad genom myndigheternas tillsyn. Men den enkla standarden, kortsiktigheten i boende, undersökarnas upplevelser av att de sämsta härbergesmiljöerna är ovärdiga beskrivs på ett likartat sätt, även om referenserna till vad som är en skälig boendemiljö har förändrats.

Klientsyn och orsaker

Är den hemlöse en outsider som är olik oss andra, som lever utanför samhället? Eller är han i själva verket en insider, d.v.s.

lik oss andra? Och om man utgår från ett outsidersperspektiv är nästa fråga vad som orsakat outsiderpositionen. Har den hemlöse likt Martinsons romanfigur luffaren Bolle själv valt att ställa sig vid sidan av samhället, eller är det krafter utanför individen som orsakat problem som t.ex. bostadsbrist? Frågan gäller ytterst vilka möjligheter individen har att göra egna val och att påverka sin situation.

Insider eller outsider?

Tengdahl menar att allmänheten hade uppfattningen att de hamnarbetare som bodde på härbärgen och logihus var farliga och avvikande, men genom sin undersökning ville han visa att de i själva verket var lika andra arbetare. Han ville definitivt inte se hamnarbetarna som outsiders. Samtidigt ger ändå beskrivningarna ett ambivalent intryck. Härbärgesmiljöerna är främmande och farliga med sin obeskrivliga misär. Hamnarbetarna på härbärgena är insiders, men samtidigt är härbärgesmiljön farlig och riskerar att göra de bostadslösa härbärgesgästerna till outsiders. Många av de övriga gästerna är »förkomna«, och det är inte rimligt att hederliga arbetare skall behöva leva i de här miljöerna.

1912 års män urskiljer två grupper härbärgesgäster – en grupp avvikare och förtappade och en grupp ganska vanliga medborgare, som är offer för bostadsbristen. Undersökarna träffar t.ex. en rädd ung man med ofördärvat utseende, en 70-årig gubbe som är så berusad att han med möda kan hållas uppe tills han kommit i säng och en gammal grå döv man. De träffar en arbetslös ångbåtseldare, en förhärdad och förråad natur som slingrat sig från polisen

efter en fängelsevistelse och tre pojkar i 17 – 18-årsåldern. 1912 års män konstaterar att logihusen drog till sig kroniska alkoholister, vagabonder, yrkestiggare, yrkestjuvar och andra förfallna som inverkade negativt på de hyggligare elementen, d.v.s. de ofördärvade, osmittade och skötsamma. Det upprörde undersökarna att friska blandades med sjuka, gamla gubbar med unga pojkar och att förhärdade och förråade naturer blandades med ofördärvade hemlösa. Det fanns både outsiders och insiders på härbärgena – de som är olika oss andra och de som är ganska lika oss. De undersökta härbärgesmiljöerna är skrämmande och främmande; undersökarna talar om sina besök »i den undre världen«.

Makarna Inghe anlägger i sin studie ett marginaliseringsperspektiv. De hemlösa är en problembelastad grupp, som tillhör bottenskrapet bland de misslyckade och utstötta (a.a. s. 248): »Det misslyckade spillet« från samhällets vårdorgan utgör alltså den dominerande delen av den »hemlösa slummen« (a.a. s. 267). Det är människor som farit illa under många år. De är påfallande passiva och initiativlösa när det gäller att söka arbete och bostad. De klagar över förhållandena, men är själva vresigt resignerade. De bygger luftslott, drömmer om sommaren och om att något skall hända, men de är i själva verket hopplösa och bittra. Samtidigt finns det en ambivalens hos paret Inghe. De vill inte skylla på de hemlösa, utan snarare på miljön. Ungkarls-hotellen och härbärgena har en förlamande effekt, och de boende blir snart anpassade till härbärgesmiljön. I makarna Inghes undersökning tycks det som om klientelet är homogent. Det rör sig om en liten grupp

problembelastade äldre män. 1987 års undersökare menar att denna bild har förändrats:

60-talets »gubbar« - de som haft arbete och familj, något att vara stolt över - finns knappt längre. Nutidens hemlösa är allt yngre, det är människor som aldrig har varit insläppta i samhället. Antalet »bag-ladies« dvs. kvinnor som lever på gatan och har sitt hem i plastpåsar, har ökat. Samhället är mer slutet mot dem än någonsin tidigare (Stenberg m.fl. 1989, s. 15).

Orsaker: Individ eller samhälle?

I alla fyra undersökningarna förekommer det mer eller mindre tydliga resonemang om huruvida det är samhället eller individen som orsakat hemlösheten. Tengdahl anser att hamnarbetarnas besvärliga situation till stor del kan förklaras med att de är »offer för ogynnsamma förhållanden«. En del av hamnarbetarna hade arbete bara under sommarsäsongen eller då det fanns arbetstillfällen i hamnen. Inkomsterna räckte inte till att hålla bostäder under arbetslöshetsperioderna. Det fanns inte heller några bostäder att tillgå. Hamnarbetarfamiljer tvingades leva åtskilda, på grund av den svåra bostadssituationen. Tengdahls förklaring inriktas huvudsakligen på samhälleliga förhållanden.

1912 års män skiljer på två grupper hemlösa: de som är offer för t.ex. bostadsbrist och fattigdom och de som hamnat i hemlöshet till följd av misskötsamhet eller lyckosökeri i storstaden. Orsakerna är olika för de båda grupperna. Inghe och Inghe ser orsakerna som sammansatta. Både individuella och samhälleliga förhållanden har bety-

delse. Orsakerna till att de hemlösa i många fall under lång tid lever kvar i hemlöshet ser de dock till stor del i samhället. De hemlösa var en grupp som var helt glömd av samhället och som svårligen själva kunde ställa rättmätiga krav. Bostadslösheten måste attackeras. Även Stenberg, Svanström och Åhs menar att det är sammansatta förhållanden som leder till hemlöshet, men lägger tyngdpunkten på samhälleliga förhållanden. De frågar sig varför samhället kan tillåta att människor sover på golvet i masslogement och varför man kan tillåta att HIV-smittade vistas i dessa undermåliga miljöer.

Hur motiveras undersökningsintresset?

Vad är motiven till att Tengdahl sökte sig ut till osunda härbärgesmiljöer, som fick honom att »känna kväljningar«? Varför utsätta sig för smutsen och trasorna och de »kolossala rättor /som/ hoppa öfver bädarna« (s. 81)? Varför visar 1912 års män ett så stort intresse för att ta reda på den ocensurerade verkligheten att de till och med ger sig ut förklädda och är beredda att sova över på de härbärgen som de anser är de värsta pesthärdar? Och varför går ansedda socialmedicinare i allians med Folksam sociala råd och dess representanter och gör undersökningar om människor på samhällets botten, när det finns andra mer »ansedda« grupper att undersöka? Frågorna om undersökarnas motiv kan vi inte få svar på, men vi kan beskriva hur undersökarna själva motiverar sina studier.

År 1897 och 1912 ansågs kunskaperna i allmänhet dåliga och ofullständiga om fattiga människor. Den här perioden beskrivs

också som de sociala kartläggningarnas tid, då man ansåg sig behöva bättre kunskaper om sociala problem. Undersökarna arbetade i en tradition, där man ville beskriva de vita fläckarna på välfärdssamhällets karta. I slutet av 1800-talet sågs samhället ofta av de sociala kartläggarna som en karta, där stora områden var utforskade eller ännu icke beskrivna och åtgärdade. Genom att kartlägga de vita fläckarna på den sociala kartan kunde man bidra till att fullborda bilden av Sveriges sociala landskap. De vita fläckarnas storlek, utseende och utbredning kunde berätta något viktigt om detta. Undersökningarna ansågs kunna fungera som en välfärdsräknare. Kartläggarna ville bidra med kunskaper för att upprätta kunskapsbaserade kartor som kunde tydliggöra ett helt socialt landskap. Men också senare, och med makarna Inghes ord, fanns det fortfarande vita fläckar på välfärdssamhällets karta som det var viktigt att kartlägga. Samma ambition hade undersökningen från 1987.

I de båda undersökningarna från 1960- och 1980-talen talas om grupper som är glömda av välfärdssamhället, »den tysta nöden» eller grupper som representerar den ofärdiga välfärden. 1980-talsundersökningen ville visa på att nedskärningarna hade fått orimliga konsekvenser och att de drabbat en utsatt maktlös grupp som inte hade några talesmän.

Undersökningarna hade också ett upplysningssyfte. Man ville skapa förståelse för en befolkningsgrupp. Tengdahl uttrycker sina ambitioner:

Jag ville göra detta icke blott för att vidga mitt eget vetande, utan äfven för att om

möjligt hos allmänheten söka väcka sympati – eller åtminstone i någon mån skinagra fasan – för dessa människor, hvilka, enligt hvad jag snart lärde mig inse, till stor del inte äro så »farliga» som folk föreställer sig... (Tengdahl 1897 s. 3).

Ytterst fanns ett förändringsintresse, man ville åstadkomma förbättringar för en utsatt grupp.

Har hemlösheten en historia?

Kan vi utifrån de fyra undersökningarna dra några slutsatser om hemlöshetens historia? Det begränsade materialet medger inte några mer långtgående slutsatser, men det ger ändå möjlighet till några reflektioner.

Likheter och skillnader mellan förr och nu

När man läser undersökningarna slås man av de stora likheterna i härbärgesmiljöerna mellan förr och nu: kortsiktigheten i boendet, svårigheterna att skapa privata sfärer, ansamlingen av människor med problem som riskerar att påverka skotsamma härbärgesgäster negativt och miljöer där det förekommer alkohol. Inom organisationsteorin talar man om att många organisationer är trögrörliga och präglade av den anda som rådde då de grundades. De fortsätter att behandla problemen på samma sätt som då. Ur ett sådant perspektiv skulle man kunna anta att dagens härbärgen har drag av det härbärgessystem som skapades i slutet av 1800-talet. Vi kan också sluta oss till skillnader mellan då och nu. Några av dessa framgår av uppställningen nedan.

Skillnader mellan fattigvårds- och välfärdssamhällets hemlöshet

	1897/1912	1967/1987
Begrepp	Husvill	Hemlös
Gäster/klienter	»Klientblandning«	Mer enhetliga grupper
Omfattning	Stora grupper på härbärgen	Mindre grupper
Samhällets åtgärder	Utbyggt åtgärdssystem	Utbyggt åtgärdssystem
Svagas rättigheter	Ingen rätt till bostad	Formell rätt till bostad

År 1897 och 1912 användes begreppet husvill i undersökningarna, 1967 och 1987 ordet hemlös. En studie av Svenska Akademiens Ordboksredaktions bakgrundsmaterial visar att hemlöshetsbegreppet började användas vid förra sekelskiftet, även om det inte kom att få något ordentligt genomslag förrän en bra bit in på 1900-talet. Det är inte säkert att vi tänkte på samma sätt omkring begreppen husvill och hemlös.

Varken Tengdahl eller 1912-års män avvisade härbärgen i sig. De menade att dessa mycket väl kunde vara en godtagbar och fullt acceptabel bostad, om de var välorganiserade och renliga. De vände sig emot den dåliga standarden och snusket samt att privata intressen slog mynt av de husvillan. Det var inte realistiskt att alla kunde få egna lägenheter på den tiden. Det var tveksamt om de misskötsamma ens skulle ha en härbärgesplats. Det var inte självklart att härbärgesgästerna skulle räknas som husvillan. På 1960- och 1980-talen sågs en egen lägenhet som en rättighet. Härbärgen var en olämplig boendeform av tillfällig natur och härbärgesgästerna räknades som hemlösa.

Uppenbart har vi ändrat uppfattning om vad som är godtagbart och icke godtagbart boende. Men det kan också finnas andra skillnader. Hemlöshetsbegreppet är som konstaterats av ganska sent datum.

Det är knutet till 1900-talssamhället och dess syn på sociala problem. Historikern John Gillis (1997) som undersökt hemmets historia visar att vi i äldre tider hade en annan syn på människor som saknade ett hem än vad vi i dag har. Förr hade man en mer osentimental och praktisk inställning till det hem som ännu inte förvandlats till mål för längtan, drömmar och ambitioner om självförverkligande. I den process som förvandlade bostäder till hem måste detta först ta form som en plats eller ett fysiskt territorium. I hemmet gäller andra spelregler och en annan moralisk ekonomi än på hotell eller i det offentliga livet i fråga om gemenskap, delaktighet och intimitet. Kontrollen över ett territorium och möjligheten att bestämma över tiden är förhållanden som är karaktäristiska för ett hem. I själva omvandlingen av en boplat till ett hem utvecklades ett »omboningsprojekt«. Hemmet blev en plats för produktion av hemlighet och hemtrevnad, och det började omgärdas av gränser mot yttervärlden som tunga portar, lås, ringklockor o.s.v.

Avgränsningen mot det offentliga livet gjorde också hemmet till en plats för kraftansamling som gav den moderna människan möjlighet att klara det offentliga livet. Flera av de filantropiska föreningar som växte fram på 1800-talet tog hemmet som

utgångspunkt för att skapa ordning och skötsamhet i samhället. Om man kunde förbättra hemmet i både fysiskt och moraliskt avseende, skulle andra samhällsproblem också automatiskt få sin lösning. I hemmet kunde fostran av medborgaren ske på ett effektivt sätt. Hemmet skulle skapa trevnad och vänlighet genom husmoderns goda exempel. Det kunde förvandla mannen till en nykter och ansvarsfull familjefader och rädda barnen från gatan. Samtidigt skapades föreställningar om de husvilla/hemlösa, och man började lägga en moralisk innebörd i begreppet. Att människor inte kunde skapa ett hem sågs av många filantroper som negativt. Man sökte orsakerna hos de hemlösa själva. Efter hand som en rad känslor knutits till hemmen, blev sannolikt kontrasterna större till härbärgesmiljöerna. På många härbärgen fick man inte dricka alkohol eller ha sexuella relationer. Man fick inte bestämma när man skulle komma hem, när man skulle gå och lägga sig eller stiga upp och när man måste lämna härbärgets.

Gör vi sökningar på begreppet husvill i lokalhistoriska databaser (t.ex. www.lokalhistoria.nu), finner vi att begreppet inte bara syftar på uteliggare och härbärgesklienter i landets storstäder, utan också på en rad andra grupper, t.ex. familjer som blir husvilla vid bränder eller änkor som inte kunde bo kvar i sina bostäder när mannen dött. De fyra undersökningar som bildar underlag för denna artikel knyter dock problemen till huvudstaden och den situation som råder där.

Risken är att vi i historiska beskrivningar utgår från dagens problem och låter en speciell storstadsproblematik, med ensamstående alkoholiserade män i centrum, bilda

utgångspunkt för historiska tillbakaskrivningar. Det kan ge en skev bild av vilka som verkligen uppfattades som husvilla förr i tiden. Det diskuteras också huruvida begrepp som tillkommit i en viss samhällskontext, t.ex. hemlöshetsbegreppet, skall användas under perioder då begreppet inte existerade och om det verkligen var samma företeelse då.

Det var delvis andra grupper som utnyttjade asylor, härbärgen och ungarshotell på fattigvårdssamhällets tid än i välfärdssamhället. Tengdahl visar att medlemmar i hamnarbetarnas fackförening bodde på härbärgen. Han visar också att hamnarbetarfamiljer levde åtskilda på grund av bostadsbristen; familjen bodde inneboende medan mannen fick ta in på ett billigt härbärke. Ungkarlshotellen var från början tänkta för skötsamma arbetare (Ström-Billing 1991). Vid förra sekelskiftet fanns barnasylor där familjer kunde bo med sina barn. Den s.k. klientblandningen var ett allmänt problem på dåtidens anstalter och inrättningar och gällde inte bara på härbärgena. Efter hand som bostadspolitiken och miljonprogrammet utvecklades blev det mindre vanligt att människor med förvärvsarbete bodde på härbärgen, vilket 1987 års undersökning visar.

Det tycks som om outsider- och marginaliseringsperspektivet har blivit tydligare i de båda senare studierna. Det kan bero på att den moderna socialpolitiken tagit hand om »de oförskyllt« hemlösa. Det kan också ha att göra med att kontrasterna på bostadsmarknaden blivit större. Det har gjort att hemlöshetsgästerna upplevs som mer avvikande, vilket följande exempel antyder. År 1911 motionerade professor

Steffen i riksdagen om »åvägbringande af utredning angående de mindre bemedlade klassernas bostadsförhållande« (motion FK 1911, nr 80). Steffens statistik visar att de fattigas bostadsstandard var under all kritik. Trångboddhet och bristfälliga sanitära förhållanden var utbredda, och en del bostadsområden var förslummade. Vid 1895 års bostadsundersökning i Stockholm visade det sig att av stadens arbetarbefolkning på 156 500 personer var 39 000 (nära 25 %) inneboende. Stora grupper hade dålig bostadsstandard, och gränserna mellan de husvillan och andra i bostadsnöd var säkert inte så tydliga. I dag är situationen annorlunda. Jämfört med fattigsamhället är det små grupper som befinner sig i bostadsmarknadens marginal.

Jämfört med 1987 måste härbärgesboendet dessutom ha haft en helt annan relativ omfattning i början av 1900-talet. 1912 års män gjorde besök på tolv härbärgen, d.v.s. ett litet fåtal av alla dem som fanns och endast de värsta ställena. Verksamheten var så omfattande i Stockholm att den i början av 1900-talet lades under en speciell styrelse, »Styrelsen över Stockholms Stads asyl för husvillan«, vars ledamöter utsågs av fattigvårdsnämnden. Inneboendesystemet var dessutom omfattande, och fattigvården hade börjat bygga stora försörjningsinrättningar i storstäderna som också inhyste husvillan. Men även på 1960-talet måste härbärgesboendet enligt Inghes beräkningar ha haft en helt annan omfattning än 1987, även om de totala institutionerna då stod på sin höjdpunkt. Bara i Stockholm var enligt makarna Inghes beräkningar 1,4 procent av den vuxna manliga befolkningen och nio procent av

alla frånskilda hemlösa. Siffrorna är osäkra, men om vi jämför undersökningarna tyder de på att härbärgesboendet inte alls har samma omfattning i dag som tidigare under 1900-talet.

Det aktualiserar också ett annat fenomen, servicestatistikparadoxen, som innebär att ju mer generösa myndigheterna är, desto fler blir hemlösa. Är myndigheterna restriktiva är det ingen idé för de hemlösa att söka hjälp. De försöker i stället att överleva på andra sätt, t.ex. genom tiggeri. Är myndigheterna däremot generösa är hemlösa i högre grad benägna att söka hjälp, vilket gör att fler hemlösa registreras. Det är ett förhållande som försvårar jämförelser över tid.

Den skötsamme mannens blick

Pressens mottagande av de fyra undersökningarna visar att de inte var oomstridda. Några kritiserades från konservativt håll, och i något fall kan man också ana ett ifrågasättande från de hemlösa. Det visar kanske att undersökarna i sina beskrivningar representerar ett av flera möjliga perspektiv. De hade ett socialt engagemang, och i den politiska diskussionen ansågs de inta antingen en socialliberal ståndpunkt eller en vänsterposition. I beskrivningarna tar de kanske snarare de skötsammes än de utsattas perspektiv. Jag skall ge exempel från de båda tidigare undersökningarna.

Tengdahls utsagor att många hamnarbetare oförskyllt hade hamnat i hemlöshet ifrågasattes i den politiska diskussionen i Stockholm. Inte minst från konservativt håll ställdes frågan om det inte i stället var misskötsamhet som låg bakom. Frågan diskute-

rades också i Stockholms Stadsfullmäktige. Hugo Hamilton krävde i en motion 1897 att man borde utreda om det verkligen var så att »sträfsamma, oförvitliga människor« inte hade råd att skaffa bostad. Särskilt tänkte han på de husvilla barnfamiljerna.⁷ Motionen ledde till att fattigvårdsinspektören Albin Lindblom fick göra en utredning där han dels skulle definiera begreppet husvilla, dels utreda omfattningen av problemet. Han delade in de husvilla i två kategorier. De reellt husvilla var de som sov under bar himmel. Men även den andra kategorin, de som bodde på asylor och härbärgen, borde räknas in i gruppen, vilket inte var självklart vid denna tid. Intressant är Lindbloms resonemang att en bostad inte bara skulle vara tak över huvudet, utan också ett hem. Den moderna synen på ett hem gör sig gällande. Lindblom har en kluven inställning till de husvilla. Han konstaterar att det mestadels rör sig om supiga män och kvinnor, men att staden trots detta inte bör dra sig undan sitt ansvar.⁸ Han menade att orsakerna till de husvillas situationer mer var relaterade till missbruk än till bostadsmarknadens utseende och struktur, d.v.s. en annan uppfattning än Tengdahls.

1912 års undersökning ledde också till en annan typ av diskussion (Swärd 1995). Det ifrågasattes om inte undersökarna slog mynt av människors elände och exponerade det för en nyfiken allmänhet. Med dagens språkbruk beskyldes de också för att ha

7 Stockholms Stadsfullmäktiges Beredningsutskotts Utlåtande och Memorial: Bihang 1-61 1898 I, Bihang 21:I »Grefve Hamiltons motion« s.1-3.

8 Se föregående not Bihang 21:II »Den af beredningsutskottet föranstaltade utredningen«.

socialpornografiska motiv, ett tema som hade förekommit i samhällsdiskussionen en tid (*Social Tidskrift* 1908, s. 88). Just genom att de husvilla framlevde sina liv i offentliga miljöer blev de ett lätt byte för undersökare, journalister och andra observatörer som de hade svårt att värja sig mot. Det blev också lätt för medelklassens eller den skötsamma arbetarklassens undersökare att projicera sina egna värderingar på de hemlösa eller att helt enkelt missförstå härbärgesmiljöerna. En av anledningarna till att 1912 års undersökare ville ha med representanter för olika samhällsgrupper var sannolikt en önskan att förekomma denna typ av kritik.

Det fanns starka tvångsinslag i den gamla fattigvården genom husbondeväldet, vilket gjorde att många hemlösa inte vågade vända sig dit. I debatten om 1912-års män visade det sig till och med att många husvilla slog vakt om de billiga och undermåliga härbärgena.

På små inkomster kunde de överleva på billiga logier, utan att behöva vända sig till fattigvården (Swärd 1995). Det är alltså inte säkert att de hemlösa delade undersökarnas slutsatser.

Det finns i de fyra undersökningarna en dualitet och en ambivalens till de hemlösa, vilket gjort att de kunnat kritiseras från olika håll. Dualiteten i främlingsperspektivet går också som en röd tråd i synen på samhällets marginaliserade grupper i den samhällsvetenskapliga forskningen. Vi återfinner det i Simmels korta men berömda essä *Främlingen från 1908* (se Ryding 1999). Simmel menar att främlingen kan ses som på en gång både innanför- och utanförstående. Han har en utsatt position,

en individ som urskiljer sig genom främmande egenskaper vilket gör att han inte kan smälta in i mängden. Samtidigt kan han stå över vardagslivet. Han står obunden och kan se världen klarare, mer objektivt än andra just genom att han står fri. Han är dock medborgare och som sådan också delaktig i det mänskliga livet.

Vi återfinner temat i flera av Chicagosociologernas arbeten. Nels Andersons *The Hobo. The Sociology of the Homeless Men* (1923) är ett exempel. Anderson ville inte se hobo-livet som ett avvikande asocialt liv, utan framhöll de fria och äventyrliga sidorna. Samhället behövde vid denna tid en rörlig arbetskraft, inte minst när det amerikanska järnvägssystemet skulle byggas ut. Enligt Anderson krävde det en grupp frihetsälskande män för att göra projektet möjligt. I »The Mind of the Hobo« polemiserar Robert Park mot de romantiska och äventyrliga hobo-beskrivningarna. Colin Wilsons bok *The Outsiders* (1956) och Howard Beckers *Outsiders* (1963) visar också konflikten mellan outsiders- och insiderperspektiven.

Undersökarna i våra fyra undersökningar romantiserar knappast hemlöshetslivet, eller ser några fördelar med det. Det är beklagansvärt att människor måste ha det så eländigt, och det är också till stora delar ett eländesperspektiv som presenteras – i alla fall vad gäller härbergsmiljöerna. Men i hemlöshetsforskningen har det även presenterats perspektiv där hemlöshetsmiljöerna ansetts erbjuda både värme, kamratskap och möjligheter. Forskare har visat hur en speciell hemlöshetskultur vuxit fram som hjälpt de hemlösa att kunna bevara en viss värdighet och självrespekt,

trots att omvärlden ser ner på dem och förkastar deras livsstil. Hemlöshetslivet behöver i detta perspektiv inte bara vara elände, utan kan också innehålla positiva inslag. Exempel på sådana studier är Jacqueline P. Wisemans studie *Stations of the Lost* från 1979 om hemlösa, alkoholiserade män i en amerikansk storstad och Vigdis Espelands studie från 1981 »Blommor från rännstenen - en studie av muntlig tradition och livsvillkor bland hemlösa alkoholister i Bergen«.

Våra kartläggare har på lite olika sätt och med olika motiveringar sett hemlösheten som en symbolfråga och som en välfärds-mätare. De antog att man genom att undersöka de mest utsattas levnadsförhållanden kunde uttala sig om samhället i stort, och öka förståelsen av »normalsamhället«. Hemlöshetens utseende och omfattning anses alltså ha en direkt koppling inte bara till välfärdens utseende och organisation utan också till de mänskliga relationerna i samhället och till hur vi hanterar de utsatta. Tanken är dock inte unik just för de hemlösa utan har använts på utsatta grupper eller bekymmersamma förhållanden överlag. Ett historiskt exempel är ett bidrag av Gustav Sundbärg från 1896, där dödstalen ses som kulturmätare och ett mått på samhällets utvecklingsgrad. Ett nutida exempel är Bengt Erik Erikssons (1989) beskrivning av den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige. Han konstaterar att: »Jag tror det är rimligt att hävda att förhållanden inom de samhällseliga marginalfälten, bland utsatta, diskriminerade och resurssvaga grupper, ofta sätter de mellanmänskliga relationerna och argumentationsformerna på sin spets och

därmed synliggör och konkretiserar drag i samhällslivet i stort. Gentemot marginalmänniskor kan man tillåta sig genvägar både i uttrycksätt och handlingar som knappast skulle vara anständiga i andra sammanhang« (Eriksson 1989 s. 13).

Men resonemangen om att se de utsatta som välfärdsräddare har också setts som slitna klichéer. Diskussionen i dag illustreras av den franske antropologen Patrick Declercks.⁹ Han ifrågasätter om samhället till varje pris skall verka för återanpassning av de sämst ställda hemlösa. I vissa fall kanske det är en rimligare och mer human

målsättning att i stället försöka skapa ett drägligt liv utanför normaliteten. Han menar också att hemlösheten beror på personliga egenskaper och vad han kallar asocialitetssyndromen. Inte alla kan och vill klara en egen bostad. Det måste vi acceptera. Personer i marginella grupper kan inte representera några andra än sig själva och sin egen utsatthet.

Hur vi uppfattar ett socialt problem beror på en lång rad faktorer, t.ex. historiska förhållanden, hur fenomenet uppmärksammas i den offentliga diskussionen, vilket perspektiv undersökarna utgår från och hur fenomenet beskrivs. Det finns inte bara en utan flera beskrivningar. Kartläggarna har lämnat en av många möjliga till eftervärlden.

9 Efter Lisa Irenius recension av Peter Delercks bok *Les manufragés. Avec les clochards de Paris* i *Dagens Nyheter* 20 november 2002.

Referenser:

- Alfvén, Andrew (1913) »Ungkarlshotell och natthärbärgen i Stockholm. Några av huvudstadens förnämsta pästhärdar«, *Social Tidskrift* 3: 97-126.
- Anderson, Nels (1975) *The American Hobo*, E. J. Brill, Leiden, Netherlands. (Originalutgåvan publicerat 1923) *The Hobo. The Sociology of the Homeless Man*, Chicago: University of Chicago Press.
- Arbetarrörelsens socialpolitiska aktionsgrupp (1989) *Vem får bo i folkhemmet? Hemlöshet o utslagning*. Malmö: Arbetets tryckeri.
- Arbetarrörelsens socialpolitiska aktionsgrupp (1990) *Husesyn i Malmös Källarvåning, bakgrund och verklighetsbilder*, Malmö: Arbetets tryckeri.
- Bahr, Howard M. (1973) *Skid Row: An Introduction to Disaffiliation*, New York: Oxford University Press.
- Barak, Gregg. (1991) *Gimme Shelter. A Social History of Homelessness in America*, New York: Praeger.
- Becker, Howard S. (1963) *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- Beronius Mats (1994) *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia. Eller till den vetenskapliga moralens genealogi*, Stockholm/Stehag: Symposion.
- Bosanquet Barnard (red) (1895) *Aspects of the Social Problem*, London: Macmillan (New York: Kraus Reprint 1968).
- Eriksson, Bengt Erik (1989) *Vägen till centralhospitalet*. Göteborg: Daidalos.
- Eriksson, Jörgen (1961) »Jag sov en natt på Skrubba...«, *Sociala Meddelanden* (59) 3:240-244.
- Espeland, Vigdis (1981) »Blommor från rännstenen - en studie av muntlig tradition och livsvillkor bland hemlösa alkoholister i Bergen« *Tradition*

- och miljö. Ett kulturekologiskt perspektiv (red. Lauri Honko & Orvar Löfgren), Lund: Liber.
- Franér, Paul, Kerstin Hansson & Gunnar Ågren (1988) *Härbärgessituationen i Stockholm. Ett gammalt problem i ny tappning*, FoU-byrån, Stockholm: rapport nr 90.
- Geijerstam Gustaf af (1973) *Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm. Med kommentarer av Edmund Dahlström, Folke Isaksson, Joacim Israel, Birgitta Odén*, Lund: Studentlitteratur. (Originalutgåva 1894 i Lorénska stiftelsen nr 9, Stockholm.)
- Gillis, John R. (1997) *A world of their own making*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Hagelin, Lars Anders (1977) »Fyllegubbar på två ungarshotell«, *Fataburen*: 75-87.
- Harrington, Michael (1962) *The other America. Poverty in the United States*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Hirdman, Yvonne: *Vi bygger landet. Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Görek till Olof Palme*, Stockholm 1990.
- Hoch, Charles & Robert A. Slayton (1989) *New Homeless and Old: Community and the Skid Row Hotel*, Philadelphia: Temple University Press.
- Hopper Kim (1987) *A Bed for the Night: Homeless Men in New York City, Past and Present*, Doctoral dissertation, Columbia universitet.
- Hopper, Kim (1990) »Public Shelter as 'a Hybrid Institution': Homeless men in Historical Perspective«, *Journal of Social Issues* (46) 4:13-29.
- Hopper, Kim (1991) »A Poor Apart: The Distancing of Homeless Men in New York's History«, *Social Research* (58)1 Spring:107-132.
- Hopper, Kim (1992) »Marginalia: Notes on Homelessness in the United States«, *Hemlöshet i Norden* (red. Margaretha Järvinen, & Christoffer Tigerstedt), Helsingfors: NAD-publikation 22.
- Inghe, Gunnar (1960) *Fattiga i folkhemmet. En studie av långvarigt understödda i Stockholm*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Inghe, Gunnar (1962) Klientelet på ungarshotellen. Socialmedicinsk undersökning utförd av professor Gunnar Inghe på uppdrag av socialvårdens planeringskommitté, Stockholm: (stencil).
- Inghe Gunnar & Maj-Britt Inghe (1970, original 1967) *Den ofärdiga välfärden*, Stockholm: Tidens förlag/Folksam.
- Irenius, Lisa (2002) recension av Peter Delercks bok *Les manufagés. Avec les clochards de Paris* i *Dagens Nyheter* 20 november 2002
- Jakobsson, Svante (1989) »Tak över huvudet åt husvilla och fattiga«, *I samhällets utkant. Ur Stockholms sociala historia*, Stockholm: Tiden/Folksam/Utbildningsradion.
- Jersild P. C. (1973) *Stumpen*, Stockholm: Kulturfront.
- Karlsson, K. G. »Ungkarlshotellet i Göteborg«, *Social Tidskrift*, nr 7, 1901.
- Kjellgren Josef (1932) »Härbärgenas nätter kosta dyra slantar, men ge ingen vila«, *Dagens Nyheter* 15/1.
- Lapidus, Robin & Bitte Lundborg (1989) »Kyrkan och städfirma tar hand om Malmös hemlösa. Socialt arbete på undantag«, *Kommunaktuellt* 2:12-17.
- Lindhagen, Anna (1901) »Ett besök på Stockholms asyl för husvilla«, *Social Tidskrift* 2:43-46.
- Lindström, Folke (1961) »Stockholms ungarshotell och deras gäster, En social slumhärd som måste angripas - men hur?«, *Sociala Meddelanden* (59) 3:229-239.
- Lundberg, Rune (1958) »Möte med en luffare«, *Arbetaren* 52, 24-30/12:9.
- Lundgren, Linus (1927) *Skuggbilder. Skildringar från de hemlösas liv*, Stockholm: R. W. Statlanders Boktr.
- Martinson, Harry (1948) *Vägen till Klockrike*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Nydahl, Edvard (1964) »Stockholms uteliggare vill inte gärna flytta inomhus. Att söka en livsform som fungerar för alkoholmissbrukare«, *Sociala Meddelanden* (62) 3-4:7-9.
- Park, Robert E. (1925/1967) »The Mind of the Hobo: Reflections upon the Relation Between Mentality and Locomotion« I Park, R.E. m.fl. *The City*. Chicago: The University of Chicago Press s. 156-160.
- Pockettidningen R* (1974) »'Ursäka det fattas en

- spänn...» Om förnedring och värdighet bland hemlösa i Stockholm« (4) 4.
- Pockettidningen R* (1975) »Själafiske. Om Jesus i vårdsvängen« (5) 2.
- Riksdagstrycket, Motion FK 1911, nr 80.
- Ryding, Anna (1999) »90 år med Simmels främling« *Socialvetenskaplig tidskrift* (6) nr 1 s. 27-41.
- Sahlin, Ingrid (1992 a) *Begreppet »hemlös«. En kritisk granskning av använda definitioner*, Karlskrona: Boverket.
- Pockettidningen R* (5) 2:60-69.
- Social Tidskrift* 1901-1917.
- Stenberg, Leif, Leif Swanström & Stig Åhs (1989) *Uteliggarna i välfärdssamhället*, Stockholm: Tidens förlag/Folksam.
- Stockholms Dagblad* (1922) »Bland 'avgrundens folk', En studiefärd på ungarshotell och natthärbärgen«, *St D* 15/11.
- Stockholms Stadsfullmäktiges Beredningsutskotts Utlåtande och Memorial 1898.
- Ström-Billing, Inger (1991) *Ungkarlshotell, Föreningen Söderhem, enskild filantropi och allmän socialvård 1900-1986*, Stockholm, Stockholmsmonografier: Almqvist & Wiksell.
- Sundberg, Isidor (1911) »Natthärbärgen«, *De värnlösa*, 81-87, Stockholm.
- Swärd, Hans (1995) »Att undersöka hemlöshet. Om en klassisk svensk hemlöshetsundersökning«, *Socialvetenskaplig tidskrift* 2:131-148.
- Swärd, Hans (1998) *Hemlöshet. Fattigdomsbevis eller välfärdsdilemma*. Lund: Studentlitteratur.
- Sundbärg, Gustav (1896) »Dödstalen som kultur-mätare«, i *Nationalekonomiska Föreningens Förhandlingar under senare halfåret 1895*, 1-30.
- Thulin, J. (1919/1920) »Från det mörkaste Berlin. Bilder från arbetet bland de hemlösa«, *De värnlösa* 18-33, Stockholm.
- Thörn, Kerstin (1997) *En bostad för hemmet. Idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889-1929*, Idéhistoriska skrifter 20, Umeå: Institutionen för idéhistoria, Umeå Universitet.
- Tengdahl, Knut A. (1897) *Material till bedömning af hamnarbetarnes i Stockholm Lefnadsförhållanden*, Stockholm: Skrifter utgifna av Lorénska stiftelsen nr 13.
- Wallqvist, Hjalmar (1889) *Bostadsförhållanden för de mindre bemedlade i Göteborg*. Stockholm: Skrifter utgifna av Lorénska stiftelsen nr 5.
- Wiseman, Jacqueline P. (1979) *Stations of the Lost – The treatment of skid row alcoholics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilson, Colin (1956) *The Outsider*, London: Victor Gollancz.
- Wisselgren, Per (2000) *Samhällets kartläggare. Lorénska stiftelsen och den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830-1920*. Stockholm/Stehag: Symposion.

Summary

The social surveyors and the homelessness issue

The social issue has been a recurrent theme in the public debate in the nineteenth century in most countries in Europe. In connection with this, a number of committed investigators appeared: »social surveyors« who wanted to map society, researching and describing social problems. It is through their inquiries that we know of some social difficulties. They have had a series of successors, and we can distinguish a tradition of mapping society in the twentieth century. But how have the social surveyors and their successors described social problems in the last hundred years? The article considers this question, illustrating the discussion with the issue of homelessness in Sweden. Four studies have been selected from two periods during the last hundred years. Two of the studies come from the early period of poor relief and two from the age of the welfare state. The studies were conducted in roughly the same way, seemingly charting the same groups, that is, mainly people living in shelters and lodging houses. Four themes are examined. The first is about expressions

of homelessness, the milieu of the shelters and the life of the homeless. The second theme is the client outlook, that is, how the shelter clients are described. Are they like ourselves or are they very different? The third theme is the surveyors' view of the reasons why people become homeless or unable to pull themselves out of their vulnerable situation. The fourth theme is how the interest of the investigation is justified in the four studies. The article shows that the surveyors provide one perspective on the problems, but there are a number of other possible perspectives. How we perceive a social problem depends on a great many factors, such as historical circumstances, how the phenomenon is treated in the public discussion, the perspective from which the surveyors proceed, and how the phenomenon is described. There are many different images, not just one. The surveyors have left one picture to posterity. If we want to know something about social problems, it is important to reflect on the type of picture we receive and what alternative pictures might look like.